

Politike urbanističkoga razvoja Osijeka od historicizma do moderne

Vidmar, Ivan

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:646024>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-13**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij mađarskog jezika i književnosti i povijesti

Ivan Vidmar

**Politike urbanističkog razvoja Osijeka od historicizma do
moderne**

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2022.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij mađarskog jezika i književnosti i povijesti

Ivan Vidmar

**Politike urbanističkog razvoja Osijeka od historicizma do
moderne**

Završni rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2022.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 13.9.2022.

IVAN VIDMAR, 0079054917

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

U ovome radu opisan je razvoj Osijeka u razdoblju njegove kulturne i industrijske modernizacije od druge polovice 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća. Početak razvoja modernog Osijeka seže još u početak 18. stoljeća, dovršetkom izgradnje osječke utvrde (1721.) poznatije pod jednostavnim nazivom „Tvrđa“. Ubrzo se u okolici Tvrđe razvijaju tri zasebna naselja, danas poznata kao četvrti: Donji grad, Gornji grad i nešto kasnije Novi grad. Ta naselja (uključujući i Tvrđu) se razvijaju kao zasebne cjeline nastanjene s domaćim, ali i u velikom broju i stranim stanovništvom sve do 1809. godine, kada uz velike napore i početno nepovjerenje stanovnika tih četvrti, Osijek napokon postaje Slobodni kraljevski grad Osijek. U nadolazećem razdoblju nenaseljeni prostori između četvrti postepeno se dopunjuju novim kućama i stanovnicima, a naročito od sredine 19. stoljeća grad Osijek postupno dobiva i svoj kulturni karakter u obliku kazališta, županijske zgrade; početkom 20. stoljeća „katedrale“ svetog Petra i Pavla ali i „secesijskog niza“ smještenog na današnjoj Europskoj aveniji koja povezuje središte grada sa njegovom starom jezgrom Tvrdom te mnogih drugih. No izuzev zgrada, Osijek oslikavaju i prekrasni parkovi kao Gradski vrt (danas ne postoji) te Zimska luka, koja svoj konačni oblik također dobiva početkom 20. stoljeća. Ovaj rad će se zaustaviti na koncu moderne, gdje osim stambene i kulturne, Osijek poprima i industrijsku notu i konačno lice modernog europskog grada. U ovom radu će se spominjati i arhitekti čiji rad i naponi su zaslužni za tu sliku te ujedno i sam planirani i provedeni razvoj grada kroz navedena razdoblja.

Ključne riječi: Osijek, historicizam, secesija, modernizam, arhitektura, kultura, industrija, urbanizam

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Urbanizam te zakonske i pravne regulative	2
2.1. Građevni red za gradove Osijek, Varaždin i Zemun u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1900. godine	3
2.2. Regulatorne osnove za Gornji grad do 1904. godine	3
2.3. Parcelacija gradskog zemljišta do 1914. godine	4
2.4. Regulatorna osnova 1912. godine	5
2.5. Osijek poslije Prvog svjetskog rata	6
2.6. Osijek tridesetih godina	7
3. Historicizam u Osijeku	8
3.1. Arhitektura historicizma	9
3.2. Grobljanska arhitektura	13
4. Secesija u Osijeku	14
4.1. Najistaknutiji predstavnici secesijske arhitekture u Osijeku	14
- Ante Slaviček	15
- Viktor Axmann (Vladoje Aksmanović)	15
- Wilim Carl Hofbauer	16
4.2. Arhitektura secesije u Osijeku	16
5. Osječka moderna	19
5.1. Arhitektura moderne	20
6. Osječka industrijska arhitektura	21
7. Zaključak	22
Literatura	24

1. Uvod

Još 1801. u Retfali (tada zasebno naselje) je izgrađen dvorac obitelji Pejačević u stilu baroknog klasicizma, a 1846. dovršena je i Županijska palača u istom stilu klasicizma te Osijek i službeno postaje upravno i administrativno sjedište Virovitičke županije. U ovom razdoblju gospodarstvo Osijeka je još u rukama obrtnika i trgovaca, jer se Osijek nalazio na sjecištu trgovačkih puteva koji su vodili od Zagreba u Srbiju i od Ugarske u Bosnu, a rijeka Drava sa svojim vodenicama postaje neka vrsta industrijske zone cijeloga grada. Tri povijesne jezgre grada; Gornji i Donji grad te Tvrđa, sada sa novom četvrti Novi grad i dalje se razvijaju zasebno s time da Gornji grad postaje novo kulturno, upravno i gospodarsko središte grada kao najnaseljenija i najbogatija cjelina. U godinama koje slijede, naročito u godinama revolucije 1848. i 1849. godine i ta slika se mijenja. Slično velikim europskim gradovima velike promjene će čini se zahvatiti i manje gradove kao Osijek koji u godinama nakon revolucije dobiva prvu željeznicu te sa obrtništva i trgovine postepeno prelazi na industriju koja će ga pretvoriti u uistinu moderan europski grad s eklektičnim stilom arhitekture koji će postati njegova prepoznatljiva nota. Historicizam se probija u Osijek od početka 60-ih godina 19. stoljeća do početka gospodarske krize u Austro-Ugarskoj Monarhiji 1873. Drugi period je bio znatno duži – počeo je krajem 80-ih godina 19. st., a završio je tek s Prvim svjetskim ratom. Paralelno s njim od 1900. secesija se isto silovito probija na javnu scenu te ubrzo postaje preferirani stil izgradnje. Njezino zlatno doba traje do početka Prvog svjetskog rata 1914. godine te poslje rata iako se još primjenjuje i omiljeni je stil (art deco) kod nekih arhitekata, 30-ih ustupa mjesto proboju moderne koja je zbog izbijanja Drugog svjetskog rata naglo prekinuta, a s njom prekinut i niz arhitektonskih izražavanja na području Osijeka. Upravo je razdoblje moderne kada se i najviše grade nova naselja (Novi grad, Industrijska četvrt te četvrti prema zapadu i istoku) za radnike te se Osijek radijalno širi u svim smjerovima. Ovaj rad nastao je u želji da se zaokruže cjeline koje tvore zlatno doba urbanog planiranja i izgradnje grada Osijeka. U ovom radu nastojat će se kronološki navesti urbani razvoj grada Osijeka sa najistaknutijim zgradama svakog razdoblja (historicizam, secesija i moderna) te arhitektima koji su ih osmislili. Pri tome na početku će se nastojati objasniti i razvoj svijesti najuglednijih građana grada pri planiranju daljnje izgradnje grada, uključujući i raznovrsne građevinske zakonske i pravne regulative, te one o lijepom i ukusnom građenju i higijeni stanovanja. Unatoč svemu potrebno je naglasiti da za razliku od grada Zagreba, o Osijeku iz tog razdoblja nedostaje dosta informacija (dokumentacija

uništena u ratovima, zagubljena itd.) tako da su navedena razdoblja još uvijek ne istražena u potpunosti.

2. Urbanizam te zakonske i pravne regulative

Već 25. travnja 1848. ban Josip Jelačić proglašava u cijeloj Hrvatskoj ukidanje kmetstva. Građanske slobode i sloboda ekonomije postali su preduvjetima razvoja modernoga grada, a razvoj novih znanosti poput gradogradnje ubrzali su taj proces. Nakon 1849. središnja je uprava Habsburške Monarhije pokušala preoblikovati Monarhiju u centraliziranu birokratsku državu kojom se vladalo iz Beča no i ta politika se napušta 1867. godine „Nagodbom“ kada je uspostavljena dvojna Austro-Ugarska Monarhija, a iduće godine je Hrvatskoj dodijeljena autonomija u sklopu Ugarske. Već 1869. godine Osijek dobiva željezničku prugu koja je ujedno postala modernim ekvivalentom srednjovjekovnih cesta te s time Osijek dobiva sve potrebne preduvjete za daljnju izgradnju i razvoj. Da bi se Osijek nastavio planski razvijati, urbanistički i arhitektonski, potrebne su bile regulative i zakoni kako bi se mogla kontrolirati izgradnja unutar grada. Još jedan znatno veći problem kočio je razvoj grada sve do 20-ih godina 20. stoljeća. Tvrđa koja je do sada služila kao obrambena tvrđava u drugoj polovini 19. stoljeća gubi na važnosti.¹ Njezini zidovi kao i „topnička potega“ spiječavali su spajanje tri povjesne cjeline grada. No prestankom vojne funkcije Tvrde 1881. godine, potencijalna mogućnost spajanja tri dijela grada postaje realna.² „Topnička potega“ dokinuta je 1883. no unatoč tome i dalje je većina zemljišta oko Tvrđe bila pod uporabom vojne komande. Godine 1885. situacija oko Tvrđe se malo popravlja te je izvršena nagodba između Visokog vojnog erara i Općine grada Osijeka o primopredaji nekih zemljišnih parcela u Tvrđi. Godine 1899. nadopunjen je plan prve katastarske izmjere iz 1863. Parceliraju se kompleksi gradskog zemljišta duž Kolodvorske ulice, Žitnog trga, Teretne ulice, produžene Kapucinske ulice, Vukovarske ulice, Gundulićeve i Reisnerove ulice te prostor Vašarišta i Žabnjaka. Gornji grad kao kulturno, ekonomsko i upravno središte na osnovu toga dobiva konačne obrise, dok Donji grad najviše nadopuna ima na ulici koja ga povezuje sa Tvrdom i Gornjim gradom. Uz to krajem 19. st. obavljeni su veliki hidromehanizacijski radovi na isušivanju močvarnog zemljišta na južnom dijelu grada i oko Tvrđe.³

¹ Ive Mažuran; Josip Adamček; Stjepan Sršan; Vrbošić; Stanislav Marijanović; Andrija Šuljak; Davor Brunčić et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka* (Osijek: Školska knjiga 1996), str. 173.

² Grgur Marko Ivanković, *Secesijski duh u arhitekturi i životu Osijeka* (Osijek: Muzej Slavonije 1995), str. 4

³ Viktor Ambruš. „Osijek na prijelazu 20. stoljeća”, *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 1988), str. 71

Građevnim redom iz 1886. godine dodatno su regulirana prava i dužnosti građana i gradskog poglavarstva u vezi s daljnjom gradnjom na području grada, a posebna pažnja posvećena je gradnji industrijskih objekata, te higijeni i sigurnosti stanovništva. Naročito je važno što ovim građevinskim redom postepeno se zabranjuje neplansko građenje i oblikovanje grada. Tek dopunom iz 1891. godine uviđa se važnost i nužnost ustroja i djelovanja tehničkih organa u gradovima te je na toj osnovi 1893. godine pri Gradskom poglavarstvu u Osijeku osnovan Inženjerski ured.⁴

2.2. Građevni red za gradove Osijek, Varaždin i Zemun u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1900. godine

Godine 1890. Osijek je bez prigradskih naselja brojao 19.778 stanovnika različitih narodnosti (na osnovi materinjeg jezika prema tadašnjem popisu stanovništva) i vjeroispovijesti (hrvatski jezik 40%, njemački jezik 37%, mađarski jezik 13%, srpski jezik 8% i ostali 2%) dok 1910. Osijek broji 31.388 stanovnika te se u 20 godina grad za trećinu proširio.⁵ Za razdoblje do 1900. godine na snazi je bio Građevinski red iz 1889. koji je potvrđen 1892. i 1893. godine, a 1899. provedena je nova parcelizacija te su tako ostvareni preduvjeti za Građevni red za Osijek, Varaždin i Zemun iz 1900. godine izdan u Zagrebu. Građevni red je izdan kao uredba za donošenje regulacijskih planova i gradnje na području tih gradova. Prema utvrđenim osnovama regulacije, gradska zemljišta su parcelirana i takva prodavana, prema nacrtu i uvjetima koje je utvrđivalo Gradsko zastupništvo. Gradilišta su se prodavala putem javnog oglasa, uz pisane ponude ili na javnoj dražbi koja se održavala u gradskoj vijećnici. Cijena zemljišta bila je determinirana njegovom lokacijom. Najjeftinije parcele bile su namjenjene radničkim stanovima – 2 K po m² dok su najskuplje parcele bile u Kapucinskoj ulici - 36 K po m² i 50 K po m².⁶

2.3. Regulatorne osnove za Gornji grad do 1904. godine

Gradsko zastupništvo je u veljači 1901. godine odobrilo regulatornu osnovu za Gornji grad i statut koji su potvrđeni od Kraljevske zemaljske vlade iste godine. Original regulatorne osnove i statuta nažalost danas više ne postoje ali kao zamjena originalu sačuvani su službeni spisi sa sjednica Gradskog zastupništva iz 1901. godine. Već iduće godine 1902. donesen je

⁴ Julije Martinčić, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2001), str. 18

⁵ Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, Zbornik radova (Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 1997), str. 269

⁶ Hackenberger i Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, str.195 - 196

dodatak statutu regulatorne osnove Gornjeg grada u Osijeku. U Dodatku su opisane međe pojedinih kompleksa te su između ostalog određene i širine novih ulica. Za Teretnu ulicu 20 m, Kapucinsku ulicu 30 m, Željezničku ulicu 28 m, prduženu Gundulićevu ulicu 19,5 m, Vukovarsku ulicu kod Domobranske vojarne 25 m, a u ostatku 30 m. Nova regulatorna osnova je izrađena 1904. godine, a njezina osnova jest bio katastarski plan Osijeka iz 1902. godine. Osnovu osnove čine tri ulice smještene u smjeru istok – zapad; produžena Kapucinska ulica, Državna Vukovarska ulica te u južnom djelu ulica uz željezničku prugu. Paralelne s njima planirane su još tri ulice te oblikovanje 5 trgova i uređenje dva nova parka. Sve zajedno planirana je izgradnja 25 blokova. Većina blokova je bila pravokutnog oblika, različitih površina. Na osnovi regulatorne osnove izgradnja gornjeg grada je predviđena na prostornoj parceli između Drave i željezničke pruge, istočno od definiranog gradskog prostora, na području od Tvrđe do Novog grada.⁷

2.4. Parcelacija gradskog zemljišta do 1914. godine

Godine 1898. počinje s trasiranjem Teretna ulica, a iduće godine trasirana je južna strana Žitong trga (danas Gajev trg) i istočna strana Kolodvorske ulice do paromlina „Union“. Iste godine parcelirano je i Vašarište te su utvrđena 3 kompleksa sa svih strana te je time definirana zapadna strana Kolodvorske ulice do kolodvora. U Kolodvorskoj ulici po cijeni od 2 for. po m² mogle su se graditi kuće niskog prizemlja i ne moraju biti priključeno izgrađene dok na Žitnom trgu za 2 for. po m² moraju biti katnice priključno izgrađene. U Teretnoj ulici za cijenu od 1 for. po m² mogle su se graditi zgrade niskog prizemlja. Iste godine prvo zemljište besplatno je ustupljeno za gradnju židovske škole, a prvo prodano stambeno zemljište prodano je W. C. Hofbaueru. Prema generalnoj osnovi za kompleks na parcelama u Kapucinskoj ulici dopuštena je izgradnja jednokatnih oveh zgrada s vrtovima pred zgradama s priključnom izgradnjom, osim za uglovnice gdje je dopušten otvoren način gradnje. Od 1903. godine prodaju se gradilišta za gradnju prizemnih priključnih kuća okrenutih prema Dravi. Kasnije, od 1904. odlučeno je da moraju biti izgrađene zgradama na dva ili više katova, a ostale mogu biti na jedan ili više katova, samo ne prizemnice. Krajem 1906. godine donešen je prijedlog da se klizište parcelira kao i zemljišta istočno od sudbene palače. Zapadno od vječnice otvorena je nova ulica, spojena s Gundulićevom. Planiralo se izgraditi Vijećnički trg (vrt) s izgradnjom gradske vječnice preko puta časničkog paviljona s pročeljem prema Chavrakovoj. Od 1908. započela je prodaja gradilišta, a prvo je prodano A. Kaestenbaumu. U razdoblju od 1907. do 1910. parcelirana su tri bloka između Vukovarske

⁷ Hackenberger i Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, str. 196 - 198

ulice i Željezničkog reda istočno od Teretne ulice. Za gradnju radničkih stanova parcelirani su rubni dijelovi uz Vinkovačku cestu 1906. godine i u Radničkoj i Gundulićevoj ulici 1908. godine. U Donjem gradu parceliran je istočni dio od drvoreda do Topničke vojarne između Novog i Donjeg grada između 1904. i 1905. godine.⁸

2.5. Regulatorna osnova 1912. godine

Na sjednici Gradskog zastupništva 1912. godine. Prihvaćen je statut o regulaciji grada i izvedbi građevina u Slob. i kr. gradu Osijeku. Isti je prihvaćen od Kr. hrv. –slav.-dalm. zemaljske vlade, Odjela za unutrašnje poslove 1913. godine. Sastavio ga je građevinski oficijal Skender Kovačević, te gradski nadinžinjer K. Čutuković. Uz njih na sastavljanju statuta sudjelovalo je još prestižnih ljudi među kojima i priznati domaći arhitekt Viktor Axmann. Glavne zone budućeg širenja grada bile su između Tvrđe i ostalih dijelova grada, te periferije, a osnovna za taj plan je bilo rušenje fortifikacija osječke Tvrđe. Statut je napravljen kao nadopuna Gradskog reda III. za grad Osijek i bio je obavezan za područje između Drave, Županijske ulice i željezničke pruge, a drugdje u gradu je bio samo smjernica budućeg razvoja.

Prema regulatornoj osnovi predviđala se izgradnja pet blokova dvokatnica sjevernom stranom Chavrakove ulice (Europska avenija), a od toga četiri bloka bi se nadovezivala na postojeću baroknu jezgru Tvrđe. Oko Tvrđe bi bilo sveukupno sedam parkova. S južne strane ulice nalazio bi se Vijećnički trg sa novom Gradskom vijećnicom i novim Gradskim kazalištem, prema istoku bi se onda uredile parkovne površine. Prema željezničkoj pruzi planirani su blokovi jednokatnih kuća. Na prostoru današnjeg Sjenjaka i Industrijske četvrti planirana je izgradnja niza blokova kuća. U Donjem gradu predviđala se izgradnja na području Zelenog polja. Ovom Osnovom određene su smjernice konačnog spajanja svih dijelova grada. Statutom su propisane i nove širine ulica i pločnika pa je tako najmanja širina za ulice 15 m i pločnike 2 m. Ulica s dva drvoreda (jedan sa svake strane) 24 m, a pločnika 3 m, a najšire ulice, s četiri drvoreda, su imale 40 m, a pločnike 5 m široke. Predviđena su proširenja ulica s jednostrukim tramvajskim prugama za 2 m, a s dvostrukim tramvajskim prugama za 4 m. U nastavku su obilježeni brojni novi parkovi i trgovi te je određena katnost objekata po ulicama. U pravilu je gradnja bila priključena, osim blokova s otvorenim načinom izgradnje uz odredbe o ukusnoj izvedbi pročelja. Obilježeni su i dijelovi grada za smještaj industrijskih i obrtničkih zgrada. U gornjem gradu to je prostor zapadno od Anine,

⁸ Hackenberger i Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, str. 198 - 201

Lončarske i Reisnerove ulice, a u Donjem gradu istočno od Cvjetkove i sjeverno od Crkvene ulice. Regulatorna osnova nikada nije u potpunosti zaživjela zbog izbijanja Prvog svjetskog rata.⁹

2.6. Osijek poslije Prvog svjetskog rata

U vremenu između ratova i dalje se gradi poštujući Regulatornu osnovu iz 1912. godine. Naročito u dvadesetima i tridesetima stil koji još uvijek donekle dominira je secesija. Mnoštvo arhitekata od prije rata tvrdoglavo drže do već provjerenih stilova te odbijaju ili ne znaju prihvatiti nove stilove (W. C. Hofbauer, Ante Slaviček). S druge strane nekolicina starih arhitekata (Vladoje Aksmanović) prihvaćaju tj. nastoje prihvatiti novi stil modernu koja paralelno sa secesijom (art deco) i akademizmom izlazi na scenu grada. Osim Aksmanovića najpoznatiji arhitekti tog vremena su još Domes, Struppi, Juzbašić, Wranka i Groff, Dlouhy i Fulla. Oni su odgovorni za izgradnju novog centra i dijela Preradovičeva šetališta za vrijeme dvadesetih i tridesetih godina.¹⁰ U ovim godinama poslije rata uslijed nestabilne gospodarsko političke situacije ponestaje cigle te se u gradu vrlo malo gradi. Tek od 1921. grad tj. Gradsko poglavarstvo donosi paket mjera s ciljem poticanja izgradnje stambenih objekata te nastoje podići svobuhvatnu izgradnju unutar grada. Čini se da iako rat nosi svoje štete on nije prekinuo priljev novog stanovništva (do 1921. g. ukupno stanovništvo grada broji 36 679 stanovnika, a 1931. g. 44.221 stanovnika) te tako najveći problem grad ima sa zbrinjavanjem i izgradnjom radničkih stanova. Stoga je i arhitektura poslijeratnog Osijeka usmjerena ka komunalnoj izgradnji stanova i kuća te nalazimo vrlo malo reprezentativnih primjera. Već 1922. godine počinju se rušiti fortifikacije oko Tvrđe te se kvalitetne ali jeftine cigle iz zidina preprodaju i u prvoj polovini 1923. Ta golema količina građevinskog materijala ga je pojeftinila do stupnja do tada nepoznatoga u gradu. Tako će ostati i naredne tri godine. Godine 1923. donesen je i novi Zakon o gradskim općinama koji je zamjenio stari Zakon o ustrojstvu gradskih općina iz 1895. godine. Broj stambenih novogradnji oscilira oko stotinu godišnje, te će tek početak druge polovine dvadesetih donijeti snažniji oporavak. U ovom razdoblju gradonačelnik Osijeka je Vjekoslav Hengl. Stambene četvrti grada se šire u dva smjera. S jedne strane, prema zapadu i jugozapadu, popunjava se preostali neispunjeni prostor između centra grada i željezničke pruge. Drugi smjer širenja, prema istoku i jugoistoku, popunjava praznine između starih gradskih jezgara; Gornjega, Donjega i Novoga

⁹ Hackenberger i Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, str. 202 - 203

¹⁰ Viktor Ambruš. "Osijek na prijelazu 20. stoljeća", *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 1988), str. 81 - 82

grada, te Tvrđe.¹¹ Na Vukovarskoj cesti grade se pak dvadesetih godina reprezentativne najamne zgrade bogatijih osječkih privatnika. Stambene četvrti koje nastaju na istočnim rubovima Gornjega grada reprezentativnijeg su karaktera, iako i taj dio pokazuje veliku raznolikost. U istočnom dijelu grada tijekom dvadesetih nastaje niz novih i produžuje se niz starih ulica. Nastaju i brojne nove ulice i trгови: poput Krežmine, Zagrebačke, Nodilove, izgrađuju se Trenkov, Žitni i Krešimirov trg. Naročito Krežmina ulica je u ovom preiodu zanimljiva jer je u potpunosti nastala u dvadesetim godina počevši od 1923. godine te nam govori o arhitektonskim riješenjima i polimorfnosti stilova korištenim u izgradnji te ulice. Prema zapadu se Gornji grad širi uglavnom s građevinama siromašnijeg sloja stanovništva. Vjerojatno zbog blizine industrijskih postrojenja (tvornica Drava) ali i činjenice da je četvrt građena na močvarnom tlu (klizište Žabnjak).¹² Podatci iz 1927. ukazuju da se kroz cijeli grad te godine izgradilo 135 stambenih zgrada sa samo 139 stanova, što nam govori da se u tom razdoblju mahom i skoro isključivo grade male obiteljske kuće.¹³

2.7. Osijek tridesetih godina

Kako je prva polovina i sredina dvadesetih vrijeme apsolutne prevlasti čistog klasicizma, uz zamjetnu primjesu art decoa. Od sredine se dvadesetih oblikovni rječnik osječkih pročelja pročišćava. Klasicizam je i dalje dominantan, no znatno skomniji u svojoj pojavnosti. Javljaju se i prvi znaci moderne. Art deco se sada gotovo u potpunosti povlači. Vladoje Aksmanović 1927. gradi Sokolski dom u duhu tog novog klasicizma, a iduće godine po narudžbi Nikole Klera gradi samostojeću villu u romantičarskom stilu u Krežminoj ulici.¹⁴ Već 1930. Počinje izgradnja Osječke gradske štedionice, dvokatne palače s nacrtima osječanina Ivana Domesa i zagrebačkog arhitekta Alfreda Albinija. Ona je jedan od prvih, ali i ujedno i najljepših primjera osječke moderne arhitekture. No ne i posljednji jer tek u tridesetima vidimo skroman uspon moderne arhitekture. Godine 1932. Domes projektira na Preradovićevu šetalištu zgradu, točnije dvokatnicu s velikim otvorima zastakljenih prozora i balkona, bez dekorativnih ukrasa. Vladoje Aksmanović 1937. gradi dvokatnu stambeno-poslovnu zgradu u Zagrebačkoj 1., građenu s puno stručnosti uz pridržavanje osnovnih zakonitosti modernog stila. Na posljetku taj postepeni uspon moderne arhitekture rezultirao je 1940. godine izgradnjom kina Korzo (Crvena zvijezda, Europa). Projektirao i izgradio ga je

¹¹ Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.* (Osijek: HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2006), str. 75 - 76

¹² Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 78 - 80

¹³ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 90

¹⁴ Viktor Ambruš. "Osijek na prijelazu 20. stoljeća", *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 1988), str. 82

mladi osječki arhitekt Ljudevit Pelzer, a kino je ujedno i najvažnije ostvarenje iz razdoblja moderne. Ekonomska kriza iz 1929 – 1932. nije pomogla gospodarski oporavak kao ni opadanje građevinske djelatnosti u 1930. koje je pogodilo cijelu privredu. Drugi svjetski rat kao i razdoblje nakon rata opet, po drugi put, zaustavljaju daljnji urbani razvoj Osijeka. Naročito onim poslije Prvog svjetskog rata konačno je zaključena sudbina prostora oko Tvrđe gdje se usljed nestašice novca i materijala nakon rata odustaje od izgradnje dvokatnica i jednokatnica i povezivanja Europske avenije i barokne jezgre. Umjesto toga zona oko Tvrđe ostavljena je kao zelena površina i dio parka Tomislav.¹⁵

3. Historicizam u Osijeku

Historicizam kao pojava javlja se u filozofiji, književnosti, umjetnosti i arhitekturi kroz drugu polovinu 19. stoljeća i obilježavaju ga stilovi prijašnjih vremena poput romanike, gotike, baroka itd.¹⁶ Osijek već u tom vremenu ima donekle definiran novi centar grada, Gornji grad u kojem se većina historicističkih reprezentativnih građevina i nalazi. Historicizam je tada bio stil kako starih tako i novih gradova zapadne i središnje Europe stoga nije ni čudno da upravo novi stanovnici Osijeka, bogati trgovci i industrijalci svoje privatne rezidencije ali i poslovne objekte grade u tom stilu. U povijesti arhitekture historicizma u Osijeku izdvajaju se dva razdoblja intenzivne izgradnje za vrijeme kojih su podignuta neka od najreprezentativnijih zdanja u gradu. Prvo razdoblje je trajalo okvirno od početka 60-ih godina 19. stoljeća do početka gospodarske krize u Austro – Ugarskoj Monarhiji 1873. Drugo razdoblje je bio znatno duži – počeo je krajem 80-ih godina 19. st., a završio je tek s Prvim svjetskim ratom. Među prvim građevinama je tadašnja zgrada „Casino“ (danas Hrvatsko narodno kazalište) građena još 1866. godine. Ali za njom su sljedile i druge, mahom privatne palače odvjetnika Neumanna te grofa Normanna, a među njih možemo uvrstiti i palaču Dr. Milana Maksimovića. Historicizam, naročito kasni, se održao sve do dolaska secesije, ali i tada uspjeva se zadržati sve do prvih desetljeća 20. stoljeća (kuća Schmidt, izgrađena 1905. godine, Europska avenija 12.).¹⁷

¹⁵ Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.* (Osijek: HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2006), str. 77 – 78

¹⁶ „historicizam“, u: Hrvatska enciklopedija (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25760>, posljednji posjet 06. 09. 2022.)

¹⁷ Dragan Damjanović, „Varoška kuća“ na glavnom gornjogradskom trgu, rani primjer visokog historicizma u Osijeku”. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 25. (2009), str. 48 - 49

3.1. Arhitektura historicizma

Prva u nizu reprezentativnih historicističkih građevina koje je potrebno spomenuti svakako je **zgrada Hrvatskog narodnog kazališta**. Za lokaciju je određena parcela preko puta Županijske palače, a izgradnja je počela 1866. godine za Dioničarsko društvo za izgradnju kazališta i kasina. Nacrte je izradio Karlo Klauser po ideji osječkog slikara Adolfa Waldingera, a izgradio još jedan osječki graditelj Alois Flambach koji je ujedno izradio projekte i svih susjednih ranohistoricističkih zgrada u Županijskoj ulici. Kazališna je zgrada simetrično koncipiranog pročelja s historicističkim ali i elementima maurskih detalja s devet ulaza od kojih je glavni i najveći smješten u središtu pročelja. U južnom, desnom krilu zgrade, smješteni su barokno gledalište (oblik potkove) i pozornica, u sjevernom krilu uredske su prostorije, dok se čitavom širinom prvoga kata, okrenutog prema ulici nalazi niz od četiri velike dvorane nejednakih veličina, od kojih je najveća služila kao plesna dvorana. Uz to svratište Casino imalo je veliku gostionicu, kavanu i lijep vrt.¹⁸

Između 1845. i 1848. godine osnovana je suvremena Židovska općina u Gornjem gradu i bila je druga najbrojnija u Hrvatskoj (poslije Zagrebačke). **Gornjogradsku sinagogu** je 1869. po projektu Theodora Sterna izgradio Alois Flambach. Prvotno ona se trebala nalaziti preko puta crkve sv. Petra i Pavla no odlučeno da će se graditi južnije, na uglu županijske i tadašnje Ulice divljeg čovjeka (danas ul. Hrvatske Republike). Sinagoga je činila dio fasade ulice. Ukupna joj je površina bila 322 m² te je imala dva tornja (okrenuta prema zapadu). Svojim izgledom, glavno pročelje je. S druge strane oktogoanlni tambur tornjeva i lukavičasti završeci otkrivaju i sinagogalne specifičnosti. Fasada sadrži neomaorske elemente uz Rundbogenstil. Svojom vanjskom i nutarnjom ljepotom Gornjogradska sinagoga bila je jedna od najljepših u Kraljevini SHS, a spaljena je 1944. godine.¹⁹

Donjogradska sinagoga znatno je mlađa, građena 1902. godine., iako su završni radovi trajali i tijekom 1903. godine, a za izgradnju hrama najviše je bio zaslužan načelnik Odbora za gradnju dr. Oskar Kohlbach. Soliterna sinagoga smještena je na uličnoj liniji bez uvlačenja u dubinu parcele (danas u sklopu zgrada Visokog evanđeoskog teološkog učilišta u Osijeku) smjera istok – zapad. Glavno pročelje je simetrično komponirano; sa parom tornjeva na bočnim stranama s „maurskim“ lukovicama u kojima su bočni ulazi i spiralna stubišta za ženske galerije. Pročelja su bila ukrašena svijetlom plastikom i tamnim fondom, s

¹⁸ Zlata Živković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka: III. Izmjenjeno i dopunjeno izdanje*. (Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema 2016), str. 136

¹⁹ Živković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, str. 140

nemoromaničkim detaljima kao dekorativni kontrastfori, portal, bifore, i td. Od judaičkih simbola još stoji ploča s deset Božjih zapovjedi na vrhu zabata, a u bočnim rozetama je motiv „Davidove zvijezde“. Ova sinagoga ujedno je i jedan od rijetkih primjera izgrađenih sinagoga u Hrvatskoj.²⁰

Do 19. travnja 1894. barokna **župna crkva sv. Petra i Pavla** iz 18. stoljeća stajala je na mjestu gdje će od tada stajati nova neogotička crkva prikladnija okruženju u kojem se nalazila. Na međunarodno raspisani natječaj su pristigla 32 projekta među njima projekt bečkog arhitekta Augusta Kirsteina koji je župnu crkvu zamišljao u neoromaničkom stilu te bi katedrala danas imala potpuno drukčiji izgled da je projekt prihvaćen te bečkog arhitekta Otta Wagnera koji je u svojim projektima zamišljao moderno izgrađenu crkvu. Na poslijetku Strossmayer se ipak odlučio za neogotički projekt arhitekta Gerharda Franza Langenberga iz Xantena u Njemačkoj. Izvođači radova bili su dvorski graditelj iz Beča Josef Schmalzhofer s nadzornicima graditeljima Pavlom Wrانkom, Ivanom Sauerom i Antonom Schäftnerom. Datuma 20. svibnja 1900. godine crkva sv. Petra i Pavla (konkatedrala) je svečano otvorena, a posvetio ju je Strossmayer osobno. Unutrašnjost crkve oslikao je, od 1938. do 1942. godine, hrvatski slikar Mirko Rački uz asistenciju osječkog akademskog slikara Stjepana Macanića.²¹

Na glavnom trgu još je smještena i „**Varoška**“ **kuća**. Građena je na uglu Glavnog trga (Trg Ante Starčevića) i Duge ulice (Strossmayerova ul.). Na njezinom mjestu stajala je stara Varoška kuća koja je do kraja 60-ih godina 19. stoljeća bila u tako lošem i derutnom stanju da se Gradsko poglavarstvo odlučilo za njezino rušenje i izgradnju nove reprezentativne Varoške kuće. Javni natječaj raspisan je početkom 1872., a pobjedio je projekt Vjekoslava (Aloisa) Flambacha. Iste godine počela je izgradnja kuće pod nadzorom izuzetno kvalitetnog i cijenjenog graditelja Carla Fliegaufa iz Temišvara. Iste godine kuća je dovršena. Oba glavna pročelja simetrično su koncipirana. Kuća je sadržavala ukupno 13 stanova i 10 lokala. Glavni osmerostrani toranj (vatrogasni toranj) gleda prema Glavnom trgu te je i to pročelje postavio kao glavno.²² U njezinoj blizini, smještena na sjevernoj strani Kapucinske ulice (Kapucinska ul. 34) nalazi se dvokatna hotelska zgrada ugrađena u ulični niz. Zgrada poznata kao **Hotel Royal** građena je 1904. godine po nacrtu Ivana Domesa lokalnog građevinar, po nalogu osječkog krojačkog obrtnika Mije Rajla. U početku je hotel nosio ime izvornog vlasnika „hotel Rajal“ no ubrzo se taj naziv prilagodio sredini te je prozvan „Royal“. Sam kompleks

²⁰ Vladimir Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt 2000), str. 532

²¹ Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, str. 541

²² Dragan Damjanović, „Varoška kuća“ na glavnom gornjogradskom trgu, rani primjer visokog historicizma u Osijeku”. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 25. (2009), str. 48 - 59

hotela Royal se prostirao od Kapucinske ulice do Šamačke ulice s tim da se na strani šamačke ul. nalazilo veliki hotelski restoran s binom koji se osim za posluživanje hrane koristio i za koncerte, plesove i kinematografske projekcije (od 1919.). U prizemlju se nalazila velegradski uređena secesijska kavana te dućan. Na prvom i drugom katu nalazile su se prostrane holteske sobe od kojih su neke imale i lođu s kovanom ogradom. U potkrovlju su se nalazile sobe za osoblje i pomoćne sobe.²³

U tada tek uređenom produžetku Kapucinske ulice, onda poznatije kao Chavrakova ulica počinju s graditi sa suprotne strane od secesijskog niza raznovrsne privatne i javne palače i zgrade. Prva u nizu je **zgrada Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju**, građena je 1893., a završena sredinom 1894. godine. Nacrte je izradio arhitekt Hugo Engelsrath, nakon čije je iznenadne smrti projektiranje i nadzor gradnje nastavio inženjer Julijo Hermann, a gradnju je vodio osječki graditelj Pavao Rohrbacher. Zgrada je jednokatnica sagrađena je u neoklasicističkom stilu, sa glavnim pročeljem okrenutim prema Europskoj aveniji a bočnim, istočnim, okrenuta prema Radićevoj ulici. L tlocrta je sa izduženim (istočnim) krilom. Tada je bila prva zgrada trgovačko – obrtničke komore u cijeloj Monarhiji te su za njom i u drugim gradovima Monarhije ubrzo slijedile trgovačko-obrtničke komore.²⁴ Pokraj nje podignuta je **palača Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku**. Palaču je projektirao zagrebački arhitekt Janko Holjac kao monumentalnu dvokatnu palaču 1897. godine. Zgrada svojom monumentalnošću zauzima širinom jedan cijeli ulični blok, gledajući pročeljem na Europsku aveniju (tadašnji produžetak Kapucinske ul.), a danas je najveća i najskladnija historicistička građevina javne namjene u cijeloj Slavoniji. Zgrada ima podrum, visoko prizemlje i dva kata te tavan. Sredinom zgrade prolaze široki hodnici popločani keramitnim pločicama, a uredi i sudnice nižu se duž uličnih i dvorišnih strana. Od prizemlja do drugog kata vodi prostrano trostrano reprezentativno stubište, a na drugom katu se nalazi najreprezentativnija i najveća sudska dvorana u zgradi koju natkriljuje kupola.²⁵ Na južnoj strani glavnog trga se smjestila Palača grofa Gustava Normanna. Ovu jednokatnu historicističku, neorenesansnu palaču projektirao je arhitekt Josip Vancaš-Požeški U prizemlju prema ulici su se nalazili dva izrazito velika lokala, kuhinja, pomoćne prostorije, činovnički stan, te u produžetku štale za konje, kolnica, romantično uređen vrt koji se protezao uz vrt kapucinskog samostana. Prvi kat bio je namjenjen za dva privatna stana i salon obitelji Normann.²⁶

²³ Vladimir Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt 2000), str. 542

²⁴ Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, str. 539

²⁵ Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, str. 540

²⁶ Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, str. 539

Zgrada Zemaljske zakladne bolnice u Osijeku sagrađena je 1874. godine novcem iz zaklade triju velikih osječkih dobrotvora - Kohlhoffera, Huttlera i Monspergera. Monumentalnu historicističku zgradu osječke bolnice je projektirao osječki graditelj Karl Klausner, a sagrađio osječki građevinski poduzetnik Alois Flambach. Bolnica je tada slovila za najmoderniju bolničku zgradu u ovom dijelu Austro-Ugarske Monarhije (jugo-istočna Europa). Zgrada je široka samostojeća jednokatna bolnička zgrada s tlocrtom u obliku slova E, s glavnim pročeljem okrenutim prema parku, a tri krila pružaju se prema dvorištu. Cijela je bolnica raspolagala s 13 velikih sala i imala je kapacitet 200 bolničkih kreveta, zapadna je strana zgrade bila namijenjena za muškarce, a istočna za žene. U podrumu se još uvijek izvorno nalazi ložionica, bolnička kuhinja, praona smočnice, blagovaonica te odvojene kupaonice za žene i muškarce. Bolničke su se prostorije grijale vrućim zrakom, što je tada bilo prisutno samo u nekoliko zgrada u Austriji (bečki kolodvor Nordwestbahnhof i dr.). Danas je ta zgrada najstariji paviljon unutar bolničkog kompleksa KBC-a Osijek, koji je s vremenom dobio modernija zdanja. Potrebno je istaknuti da je Vladoje Aksmanović naknadno dizajnirao Bakteriološki zavod bolnice (1925).²⁷

Za **palaču dr. Milana Maksimovića** u Gornjem gradu Milan Maksimović 1895. godine kupuje zemljište veličine 695 kvadratnih hvati u Kolodvorskoj ulici s namjerom da na tom mjestu podigne svoju zgradu. Kuću je projektirao Vladimir Nikolić, a radove izvodio W. C. Hofbauer. Kuća je smještena na južnom kraju inzule između Kolodvorske, Sunčane i Desatićine ulice (danas ul. Hrvatske republike) te Žitnog trga. Zgrada vizualno svojim pročeljima prema Sunčanoj i Desatićinoj ulici izgleda kao uobičajena ugrađena, povišena stambena zgrada dok strana prema Kolodvorskoj ulici predstavlja reprezentativni dio zgrade. Ondje pročelje zgrade zauzima samo pola zemljišta kako bi se ostavilo mjesta za reprezentativni vrt. Prema Desatićinoj ulici nalazi se centralno koncipirano pročelje zaobljeno na uglovima s rizalitom istaknutim središnjim dijelom. S Kolodvorske strane pročelje je isto pročelju na Desatićinoj ul. Glavni ulaz u zgradu, točnije rečeno u dvorište, nalazi se na ovoj strani palače. Dvorište je bilo ograđeno ogradom koja je ujedno njegov najreprezentativniji dio. Najznačajniji dio nove palače nesumnjivo su dvije kupole na krajevima pročelja okrenutog Desatićinoj ulici koje utjelovljuju u sebi ideale kasnog historicizma.²⁸

²⁷ Željko Vranješ, Krešimir Glavina, "Od Zakladne bolnice do Kliničkoga bolničkog centra u Osijeku" *Medicinski vjesnik* 41 (2006) br. (3-4), str. 27 - 30

²⁸ Dragan Damjanović, "Historicistička palača dr. Milana Maksimovića u Osijeku", *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti*, 48 br. 1 (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 2005) str. 155 - 172

3.2. Grobljanska arhitektura

Prva i najstarija je **Donjogradska kapela Uznesenja svetog križa** (1869.-1870.) na donjogradskom groblju, a građena je na zahtjev Anne Pleban. Nacrte za kapelu je izradio vukovarski graditelj Felix Streim koji je ujedno i izgradio kapelicu. Kapelica je jednostavan jednobrodni objekt, izgledom pravokutnog tlocrta sa sakristijom položenom u ravnoj osi nasuprot ulaza, iza svetišta, te sa zvonikom na pročelju. Portal koji jedini izlazi iz osnovnog tijela kapele je ujedno i jedini ulaz. Brod kapele s obje se strane otvara trima velikim lučno nadsvođenim prozorima i rozetom na pročelju i okulusom (kružnim prozorom) na stražnjem zidu. Druga je kapela izgrađena svega dvije godine kasnije je **kapela svetog Leopolda na tvrđavskom (novogradskom) groblju** (1870. – 1872.). Kapela je podignuta na zahtjev liječnika Leopolda Bischofa te se često naziva i votivnom (zavjetnom) kapelom. Uz njega svoj doprinos su dali i njegovi prijatelji grofa Pejačevića, valpovačkog vlastelina grofa Prandaua i biskupa Strossmayera. Uz to spomenuo njemačko naselje Novi Grad nije imalo svoje crkve te je tako kapela dobro došla da obnaša i tu dužnost. Izgledom ona dosta slični prvoj kapeli te zajedno s prvom spada u klasične primjere grobljanske arhitekture.²⁹

Treća u nizu jest **kapela obitelji Pejačević na retfalačkom groblju**. Kapela je građena 1891. godine na zahtjev Ladislava Pejačevića i stilom izgradnje, za razliku od prve dvije kapele rađene u stilu romanike kao rane faze historicizma, jedan je od prvih predstavnika kasne faze tog stila u sakralnoj arhitekturi Osijeka. Građena je kao neobarokna građevina (omražen stil izgradnje u hrvatskoj sakralnoj arhitekturi tada), a pretpostavlja se da je nacрте izradio jedan od stranih arhitekata koji tada u velikom broju pristižu u Osijek. Za Ladislava Klemma se smatra da je bio izvođač radova. Centralna je građevina eliptičnog tlocrta. Izvana su jako naglašeni zabati na svakoj strani kapele. Svi su prozori zatvoreni masivnim neobaroknim rešetkama od kovanog željeza, a sva četiri pročelja raščlanjuju dva jonska pilastra na kojima počiva masivni trokutasti zabat. Za razliku od prva dva sakralna objekta ova kapela je prvobitno obiteljska grobnica.³⁰

Na posljetku potrebno je spomenuti i posljednju, **kapelu sv. Nikole u Osijeku**. Izvođač radova kao i arhitekt je bio Julius Hermann, a kapela je građena u stilu neobizantske historicističke sakralne građevine. Tek 1894. kapela je posvećena. Vjerojatno se čekalo da se uredi unutrašnjost kapele te kad je napokon postavljen *Ikonostas** 1894. godine. Kapela je

^{29*} u istočnom kršćanstvu, zid s ikonama i religijskim slikama koji odvaja brod od svetišta u crkvi

Dragan Damjanović, "Historicističke katoličke grobljanske kapele u Osijeku", *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 26 (2006) br. 22, str. 156 - 167

³⁰ Damjanović, "Historicističke katoličke grobljanske kapele u Osijeku", str. 167 - 170

longitudinalna građevina križnog tlocrta, s naglašenim središnjim dijelom iznad kojeg je postavljena visoka kupola. U zgradu se ulazilo s trijema uokvirenog s dva neorenesansna tornja na uglu. Kapela je orijentirana u pravcu istok – zapad s ulazom na zapadnoj i svetištem na istočnoj strani po pravilu pravoslavne crkve. Samu kupolu Hermann je izveo dosta elegantno jer počiva na pandativima iznad središnjeg, kvadratičnog prostora kapele.³¹

4. Secesija u Osijeku

U srednjoj Europi njezin predstavnik je bečka secesija (lat.: odcjepljenje, osamostaljenje), a isti naziv se koristi i u Hrvatskoj. Ona predstavlja iskorak u novi vijek te okretanje od tradicije prema kasnijoj modernoj, posljednji izdisaj historicizma i prvi udisaj moderne arhitekture.³² Karakteriziraju je razvoj obrta i zanata te je urbanog karaktera, a obilježavaju je dekorativnost i asimetričnost. Secesija u arhitekturi se protivi čistim, ravnim plohama bez detalja i dekoracije, svođenja kompozicije na same arhitektonske elemente te protiv funkcionalnosti na štetu obilja oblika. Nastojalo se svakoj građevini udahnuti malo boje i živosti, a naročito su fasade i unutrašnjost građevina različiti u svakoj zemlji za razliku od neoklasicizma. Takav opus dopustio je da skoro svaka zemlja razvije svoju jedinstvenu inačicu secesije. U Osijeku je bila dominantna Bečka secesija i nešto manje peštanska. Stalni motiv uočljiv gotovo na svim zgradama je onaj flore i faune. Secesija u Osijeku najveći zalet ima od 1900. do 1914. godine (Prvi svjetski rat), a poslije rata primjenjuje se u jednostavnijem obliku do 30-ih godina 20. stoljeća.³³

4.1. Najistaknutiji predstavnici secesijske arhitekture u Osijeku

Ovdje je potrebno naznačiti da iako su dolje navedeni najznačajniji predstavnici oni nisu jedini. Osječku arhitekturu predstavljali su i Sunko, Lay, Beneš, Domes, Wranka, Piri, Pelzer, Dlouhy, Fulla, Wein, Erdeš, Mimohodek, Matijašević, Schram, Frank, Gotthilf i drugi.³⁴

Ante Slaviček - rođen je u Češkoj 1864. godine u roditelja Tome i Antonije (rođ. Lošman) Slaviček. Pohađao je Technikum u Strelitzu u Njemačkoj, a 1887. Završio je građevni odjel Državne obrtne škole u Pragu. Gradio je po cijeloj Austro-Ugarskoj Monarhiji,

³¹ Dragan Damjanović, "Kapela Svetog Nikole u Osijeku, arhitekta Juliusa Herrmanna", *Osječki zbornik*, 28, br. 10 (Osijek: Muzej Slavonije 2007), str. 205 - 214

³² Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, Zbornik radova (Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 1997), str. 17

³³ Julije Martinčić, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2001), str. 31 - 34

³⁴ Martinčić, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*, str. 33

a od 1900. se skrasio uz Osijeku gdje kontinuirano radi sve do 1936, godine. Neka od njegovih najvećih dijela nastala su u upravo u Osijeku a njegov cijeli opus izgradnje u potpunosti je secesijske tematike. Jedno od njegovih najvećih dijela je dvokatna kuća Jospia Povischila, sagrađena 1903. U Osijeku samo Slaviček je sagrađio više od trideset obiteljskih katnih i prizemnih kuća i nekoliko industrijskih objekata. Njegova uloga je uvijek bila od velike važnosti jer se svojim radom posvetio nadopunjavanju i ispunjavanju nedostajućih nesagrađenih prostora u gradu. Umro je 1936. godine u Osijeku i za sobom ostavio jedinstven i neponovljiv trag u osiječkoj arhitekturi secesije.³⁵

Viktor Axmann - Jedan od najznačajnijih osječkih, ali i hrvatskih arhitekata prve polovine 20. stoljeća rođen je u Osijeku 29. kolovoza 1878. godine u njemačkoj obitelji. Osnovnu školu i realnu gimnaziju pohađao je u Osijeku, a studirao i diplomirao arhitekturu na Visokoj tehničkoj školi u Münchenu 1901. godine. Poslije studija praksu i rad odrađuje u Rijeci, Zagrebu i Beču. U Osijeku 1905. godine osniva s graditeljem Ivanom Domesom tvrtku „Domes – Axmann. Bio je poznat i kao ugledan građanin te nekoliko puta biran u Gradsko zastupstvo Osijeka, a dvadesetih je godina biran i za predsjednika trgovačke i obrtničke komore. U Osijeku je ostvario najveći broj svojih radova, a uz to bavio se dogradnjama i adaptacijama već postojećih zgrada. Njegovo najveće i najljepše dostignuće secesije u Osijeku je bio kino Uranija građen 1912. godine sa Sakuntala parkom ispred kina te masonskom lođom u kinu. Dvadesetih i tridesetih godina gradi nekoliko zgrada javne namjene te na izgradnji, dogradnji i adaptaciji industrijskih pogona u Osijeku. 1940. Godine aktivno i intenzivno sudjeluje u izgradnji nove četvrti poznate kao “industrijska četvrt”.³⁶ Vladoje Aksmanović (kasnije u životu slavenizirao je svoje ime) umro je u Valpovu 1945. godine (vjerojatno u sabirnom logoru u Valpovu 3. ožujka 1945. godine)³⁷ ostavivši za sobom ogroman potpis na arhitekturi i vizuri rodnog mu grada Osijeka.

W. C. Hofbauer - Wilim Carl Theobald Hofbauer rođen je 5. svibnja 1850., u Beču. Bio je austrijski graditelj koji je preko znamenitog arhitekta Schmidta došao u Slavoniju i nastanio se u Osijeku. U Beču se još za vrijeme studija okreće ka novim idejama koje su zahvatile čitavu Europu te nakon historičističkog utjecaja okreće se secesiji u Osijeku. U Osijeku je 1893. od osječkog Gradskog poglavarstva dobio Obrtnicu za tjeranje obrta majstora graditelja. Građanin grada Osijeka službeno je postao 1899. godine. Pod utjecajem

³⁵ Grgur Marko Ivanković, *Secesijski duh u arhitekturi i životu Osijeka* (Osijek: Muzej Slavonije 1995), str. 10 - 12

³⁶ Ivanković, *Secesijski duh u arh. i životu Osijeka*, str. 13 - 14

³⁷ Vladimir Geiger, “Kada, gdje i kako je umro znameniti osječki arhitekt Vladoje Aksmanović (Viktor Axmann)? Prilog biografiji”, *Osječki zbornik*, 22-23, br. 10 (Osijek: Muzej Slavonije 1997), str. 231 - 233

Bečke secesije koja teži odvajanju od tradicije i akademizma 1900. godine Hofbauer gradi prve primjere secesije u Radićevoj ulici. Na pročeljima je primjenjivao bogatstvo izraza secesijske štuko-dekorativne plastike dok je interijer uredio u historicističkom stilu. Njegovi prvi radovi su Židovska bogoštovna općina (1900. godine), Pejačevićev zdenac (1903. godine), kuća Hofbauer (1904. godine), svratište Schneller (1909. godine). Hofbauer je u Osijeku sagradio mnogobrojne reprezentativne kuće u stilu historicizma, ali je i autor prvih osječkih secesijskih zdanja. U osijek dolaze i drugi arhitekti kao Ante Slavičeka 1900. godine ili domaćeg Viktora Axmanna 1905. godine s kojima je Hofbauer dijelio ideje i suradnju. Umro je 1915. godine.³⁸

4.2. Arhitektura secesije

Prve izgrađene secesijske zgrade građene su u Kolodvorskoj ulici (danas Radićeva ulica). Godine 1899. Parcelizacijom su utvrđena 3 kompleksa sa svih strana Vašarišta te je s time definirana zapadna strana Kolodvorske ulice. Ujedno je bila i važna ulica kojom se centar povezivao sa kolodvorom. Prva secesijska zgrada je bila **konfesionalna izraelitička pučka škola Židovske bogoštovne općine**. Ova uglovnica s jednim krakom prema Kolodvorskoj ulici, a drugim krakom prema Žitnom trgu (danas Gajev trg) osmišljena je i građena pod nadzorom Carla Wilima Hofbauera. Unutrašnjost je ukrašena historicističkim stilom, a pročelje zgrade secesijski. Uz ovu zgradu u isto vrijeme je građena i **kuća Schneller**, zamišljena ne samo za stanovanje već je ondje otvoreno i svratište, kasnije hotel Turist. I nju je izgradio C. W. Hofbauer odmah prekoputa kolodvora (danas uglovnica na trgu Lavoslava Ružičke i ulice Stjepana Radića). Obje zgrade predstavljaju prve primjere secesije u Osijeku koja ubrzo postaje primarni stil ukrašavanja zgrada do Prvog svjetskog rata. U istoj ulici se kasnije grade; **kuća Hofbauer**, visokoprizemna kuća pravokutnog oblika sa širom stranom okrenutom prema Kolodvorskoj ulici, istoimenog arhitekta 1902. godine, zatim **kuća Lucić** zamišljena kao jednokatnica pravokutnog oblika ukrašena motivima bečke secesije 1904. godine, a izgradio ju je Ante Slaviček. S njene desne strane smjetila se **kuća Weiss** koju je gradio C. W. Hofbauer. U istoj ulici je građena i **vila ravnatelja Union Paromlina** (Villa Batory, Villa Mimi). Vila je građena prema nacrtu osječkog graditelja Otta Struppija 1906. godine u duhu secesije. Zanimljiva je jer je za ralikom od lokalnih secesijskih zgrada građena isključivo za jednu obitelj, a ne za iznajmljivanje.³⁹

³⁸ Julije Martinčić, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2001), str. 9 - 10

³⁹ Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, Zbornik radova (Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 1997), str. 287 - 289

Još jedna ulica je poznata po reprezaentativnim secesijskim građevinama danas poznata kao Europska avenija, a tada, 1901. kao produžetak Kapucinske ulice (Chavrakova ulica). Kada su 1902. godine definirane širine ulica, niz reprezentativnih kuća je počeo povezivati Gornji grad s Tvrđom. Taj niz je i danas jedinstven primjer niza reprezentativnih jednokatnih i dvokatnih secesijskih kuća s predvrtovima u Hrvatskoj, a sve kuće građene su između 1904. i 1905. godine. Niz se sastoji od 8 kuća (osim sedme kuće Schmidt, arhitekta Franza Wybiralu u historicističkom stilu) s predvrtovima (5 m dužine) te kinom Urania kao prvom javnom zgradom kojom počinje niz i palačom Pošte kao drugom javnom zgradom i zadnjom zgradom u nizu. Prva je **kuća Gilming-Hengl** (Europska avenija 24). Ova samostojeća jednokatnica sagrađena 1906. godine bila je poklon Gillming njihovoj kćeri Matildi za vjenčanje. Matildin muž kasnije će biti gradonačelnik Vjekoslav Hengl. Zgradu je projektirao bečki arhitekt Ernest von Gotthilf 1905. godine, a gradnju je vodio osječki graditelj Franz Wybiral. Prvi kat zauzima sedmerosobni stan dok u prizemlju ima jedan manji stan za iznajmljivanje i veliki ured dr. Vjekoslava Hengla. Druga u nizu je **kuća Povischil** (Europska avenija 22), projektirana 1903. godine od Ante Slavičeka, a izgrađena 1904. godine. Ovu dvokatnu najamnu zgradu sa šest velikih stanova dao je podići Jospef Povischil. Ona predstavlja jedno od najljepših secesijskih djela, a svojim tlocrtom i podjelom stanova znatno je funkcionalnija naspram historicističkih zgrada jer postoji jasna podjela na reprezentativni, radni i intimni dio. Treća kuća je **kuća Nayer** (Europska avenija 20), vlasnice Laure Nayer. Njezin arhitekt je bio Wilim Carl Hofbauer, a izgrađena je 1904. godine. Ovdje se radi o jednokatnoj najamnoj zgradi sa četiri funkcionalno organizirana stana, sa tlocrtom u obliku slova E. Četvrta kuća je **kuća Sauter** (Europska avenija 18), dvokatna ugrađena najamna zgrada odvjetnika i gradskog tajnika dr. Ivana Sautera, sagrađena 1905. godine prema nacrtima graditelja Ante Slavičeka iz 1904. godine. Slično susjednim kućama prostori se po različitim namjenama radvajaju već u predsoblju, prema ulici salon, prema dvorištu blagovaonica, a treća vrata vode na terasu. **Kuća Kästenbaum-Korsky** (ul. Europska avenija 16) je peta po redu i rijedak je primjer mađarske secesijske najamne kuće u ovom dijelu Hrvatske, projektiranu 1904. godine za odvjetnika Afreda Kästebauma-Korskog. Projektirao ju je budimpeštanski arhitekt i graditelj Ferenc Fischer. Šesta kuća je **kuća Spitzer** (ul. Europska avenija 14). Ova zgrada je jednokatna kuća s dva stana podignuta 1904. godine. Gradio ju je W. C. Hofbauer. Kuća se sastojala od prizemlja gdje je bio stan s dvoja gljivoliko oblikovana ostakljena vrata i dva secesijski ukrašena stupa. Na katu je bio veliki odvjetnički ured dr. Huga Spitzera. Posljednja u tom nizu je **kuća Sekulić** (ul. Europska avenija 10). Samostojeću dvokatnu uglovnicu s devet najamnih stanova, dao je sagrađiti

potpukovnik 78. Pješačke potpukovnije Nikola Sekulić. Godine 1905. Nikola Sekulić je zamolio za građevinsku dozvolu, a iduće godine kuća je dovršena. Osim glavnog ulaza sa Europske avenije postoji i sporedni ulaz iz Stepinčeve ulice.⁴⁰

Prva javna zgrada je **Kino Uranija** (ul. Vjekoslava Hengla 1) smještena na zemljištu koje je od 1905. u vlasništvu Matilde Gillming koja se obvezala da će na njemu podići dvije jednokatne kuće. Prva je podignuta već iduće godine 1906., a druga ni 1911. nije bila izgrađena što je potvrdila i komisija (problemi sa zemljištima radnika obližnjeg Dunavskog parobrodskog društva čija stanica se nalazila na svega 5 do 6 metara udaljenosti cijelom dužinom sjeverne strane gradilišta) te je zemljište preprodano. Početkom 1912. godine nacrt Viktora Aksmanna za kino Uranija je prihvaćen. Gradnja je trajala 6 mjeseci tako da je već u rujnu 1912. održana prva kinopredstava. Jezgru tlocrta zgrade tvori izduženi pravokutnik kinodvorane pred kojom se s prednje strane prostire veće predvorje. Ulaz u zgradu na glavnome pročelju konveksno je istaknut. Uz glavnu zgradu nalazi se manja zgrada koja služi kao restoran. To je visokoprizemnica s podrumom, L-tlocrta te se u prizemlju vjerojatno nalazila masonska lođa.⁴¹

Kao druga javna zgrada podignuta je 1912. godine monumentalna trokatna uglovná **palača Pošte** (ul. Kardinala Alojzija Stepinca 17) koja je do danas ostala najveća secesijska građevina i jedinstveni primjer zrele mađarske secesije u Osijeku. Izgrađena je prema nacrtima mađarskog arhitekta Istvana Laya. Ulaz u glavnu poštansku dvoranu nalazi se na samom uglu zgrade, a pročelje je skladno oblikovano u duhu mađarske secesije. Vijenci između trećega kata i potkrovlja stvaraju dojam odvojenosti katova, no unutrašnji prostor se visinom proteže kroz obje etaže. Poštanska palača tada je bila jedna od najmodernijih zgrada u Osijeku sa tri poštanska ureda te brzojavnim i telefonskim uredom koji su radili zajedno. Poštanska palača danas je spomenik nulte kategorije.⁴²

Dana 16. siječnja 1903. godine poglavarstvo Slob. i kr. grada u Osijeku je obavješteno da grof Pavao Pejačević u Podgoraću namjerava gradu pokloniti monumentalno izvedeni **Secesijski zdenac** koji se trebao postaviti u Gradskom vrtu. Za graditelja je grof Pejačević odredio Wilima Carla Hofbauera. Zdenac se trebao graditi u Gradskom vrtu sredinom srednjeg drvoreda od kestena, nakon što je gradska komisija sa predstavnikom

⁴⁰ Hackenberger i Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, str. 277 - 284

⁴¹ Grgur Marko Ivanković, G. M. (1995). "Zgrada kina Urania (1912) i masonski hram u Osijeku", *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, Vol. 38 (1995) No. 1, str. 129 - 136

⁴² Grgur Marko Ivanković, *Secesijski duh u arhitekturi i životu Osijeka* (Osijek: Muzej Slavonije 1995), str. 10 - 12

grofa W. C. Hofbauerom izvršila očevid 28. ožujka 1903. godine. U dopisu iz dana 24. lipnja 1903. godine doznaje se da je bunar zgotovljen, a na Petrovo (blagdan sv. Petra i Pavla) 1903. svečano je predan gradu. Zdenac je W. C. Hofbauerovo najveće remek dijelo secesije vrtne garniture a prirodni prostor Gradskog vrta ostvarili su savršeni sklad prostora i volumena te jedan savršen primjer stapanja arhitekture i prirode. Velikim devastacijama Gradskog vrta pri izgradnji mototrkališta (1962.) Pejačevićev zdenac je sačuvan i prebačen na Šetalište kardinala Šepera gdje i danas stoji već podosta devastiran i izvan funkcije.⁴³

5. Osječka moderna

Osječka moderna arhitektura se pojavljuje postepeno. Može se uzeti razdoblje nakon kraja Prvog svjetskog rata kao početak promjena u osječkoj arhitekturi. Nakon rata arhitekti koji su ostali u Osijeku mahom su u Osijeku bili i prije rata te nastavljaju po istom principu raditi poslje rata. U ovom razdoblju prve polovine i sredine dvadesetih, prevladava klasicizam isprepleten s art decom proisteklim u većoj ili manjoj mjeri iz kasne secesije. Od sredine se dvadesetih oblikovni rječnik osječkih pročelja pročišćava, klasicizam je i dalje dominantan stil no sada je pojednostavljen, a art deco skoro u potpunosti nestaje. Ovdje se javljaju i prvi znaci moderne.⁴⁴ U ovom vremenu rade novi ali i stari projektanti. Ante Slaviček, Ivan Domes i Pavao Wranke kao predstavnici starih tradicija i nakon rata nastavljaju raditi u secesijskom stilu, dok se drugi kao Vladoje Aksmanović prilagođavaju novim strujanjima u Europi. Treću skupinu predstavljaju mladi arhitekti poput Dlouhog, Suchaneka, Juzbašića, Hoffmanna i Schwabenitza, Piria ili Pelzera koji se dvadesetih vraćaju sa europskih sveučilišta, no njihov rad u ovom vremenu je minimalan te tek od tridesetih se počinju puno jasnije izražavati. Osijek u međuratnom razdoblju je sveden na pojednostavljene, akademizirane stilske smjerove te više neće doseći razinu razvijenosti arhitekture kakvu je doživio za vrijeme secesije na početku 20. stoljeća. Kada moderna arhitektura naposljetku prodre tridesetih, ostat će uglavnom na jednoj prosječnoj, pomalo akademiziranoj varijanti iako i njezini pobornici uspijevaju podići nekoliko reprezentativnih građevina koji i danas ostaju preljepim primjerima moderne arhitekture Osijeka.⁴⁵

⁴³ Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, Zbornik radova (Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 1997), str. 291 - 295

⁴⁴ Viktor Ambruš. "Osijek na prijelazu 20. stoljeća", *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 1988), str. 81 - 82

⁴⁵ Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.* (Osijek: HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2006), str. 7 - 16

5.1. Arhitektura moderne

Prvi primjer primjene modernog stila je izvorno historicistična **zgrada banke Sorger & Weissmayer** smještena na uglu Jägerove i Kapucinske ulice, adaptirana još 1918. kada je dodan bankovni ulaz na njezinom uglu. Nakon Prvog svjetskog rata 1921. godine zgrada je temeljito preuređena te joj je dodan još jedan kat i mansandra. Unutrašnjost kao i pročelje zgrade uređeni su u stilu art decoa, a kako je banka zadržala prvotnu ulogu njezin interijer je u velikoj mjeri usčuvan. Albert i Ernst Ehrlich osmislili su novu adaptaciju banke, a zgrada u potpunosti adaptirana 1921. godine. Jedno desetljeće kasnije, točnije 1930. predani su nacrti Ivana Domesa i Alfreda Albinija, zagrebačkog arhitekta, za izgradnju dvokatne palače **osječke Gradske štedionice**. Zemljište se nalazilo na južnoj strani Kapucinske ulice u nizu zgrada građenih u historicističkom duhu, a gradnja je dovršena 1931. godine. Ljepota ove zgrade leži u proporcionalnosti otvora i zidanog platna te u jenostavnosti izvedbe pročelja koje se svojim izgledom uklapa s ostatkom zgrada u nizu. Fasada prizemlja obojena je vapnencom svjetlosive boje, a prvi i drugi kat fino zaglađenom vepnenocementnom žbukom. Na pročelju stoji natpis „Gradska štedionica“ i reljef grba grada Osijeka izrađeni od nehrđajućeg čelika. Kako se izvorna uloga štedionice zadržala do danas njezin interijer i pročelje se nisu mjenjali.⁴⁶ Uz njih podignute su i **zgrada burze** 1939. po nacrtu zagrebačkog arhitekta Jovana Korke tlocrta u obliku slova U sa službenim prostorijama, uredima i čekaonicom u prizemlju i stambenim prostorima na prvom katu⁴⁷ te **zgrada Okružnog zavoda za osiguranje radnika** (današnji Centralni dom zdravlja u Osijeku) iste godine po projektu arhitekata Bele Auera i Zvonimira Vrkljana. Centralni dom zdravlja ima tlocrt u obliku slova H i kvadraturu od 110 x 60 m². Ona predstavlja i najmonumentalniji primjer moderne u Osijeku.⁴⁸

U međuratnom razdoblju su podignuta i dva kina. Prvo je građeno 1921. godine imena **kino Slavija**. Ta samostojeća zgrada kina smještena u Cvjetkovoju ulici je građena prema projektu zagrebačkog arhitekta Dionisa Sunka u stilu art decoa, a 1925. je dodana je i ulična ograda. Drugo **kino Korzo** izgrađeno je kasnije, 1940. godine po projektu Ljudevita Pelzera i nalogu Bogumira i inženjera Slavka Flajsiga iz Požege. Glavni ulaz u zgradu kao i glavno pročelje gleda na šetalište Petra Preradovića i Šamačku ulicu dok se bočno (istočno) pročelje prostire pješačkom stazom koja povezuje Šamačku ulicu i Šetalište kardinala Franje Šepera. Unutrašnjost joj je bila prilagođena suvremenim kinematografskim standardima, pri čemu je

⁴⁶ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 54 - 57

⁴⁷ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 57 - 58

⁴⁸ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 60

zadržana izvorna prostorna organizacija. Svojim modernističkim izgledom ova uglovnica sa crvenom fasadom je najznačajnije ostvarenje moderne arhitekture u Osijeku.⁴⁹

Još 1925. Viktor Axmann pravi nacрте za **osječki velesajam**, a sajamski kompleks dovršen je do 1927. godine. U središtu izložbenog kompleksa postavljen je veliki oktagon visine 16,5 m i površine 963,20 m².⁵⁰ Osim velesajma u gradu se gradi i **Sokolski dom** 1929. godine prema nacrtima osječkog graditelja Vladimira Malina (suvlasnik osječke graditeljske tvrtke Aksmanović – Malin) iz 1927. godine te je tako Osijek tada trebao dobiti i svoju gradsku dvoranu i vanjsko ljetno vježbalište.⁵¹

6. Osječka industrijska arhitektura

Osijek tek pred kraj 19. stoljeća počinje dobivati svoje prve manje i srednje tvornice s više desetaka radnika. U Osijeku djeluje pet tvornica s ukupno 235 zaposlenih prema popisu stanovništva iz 1890. godine, a taj broj svake naredne godine raste. Godine 1900. grad ima 14 tvornica sa 697 ljudi, a 1910. godine postoji 25 tvornica s 2057 radnika. Od toga u šećerani radi 252 radnika, a u šibicari 317 radnika. Njastarija industrijska zona u Osijeku je ona uzduž Reisnerove, gdje se i danas nalaze pogoni šibicare. **Tvornica žigica Drava d.d.** (šibicara) osnovana je 1856. godine, a u istom kompleksu 1859. godine počela je gradnja proizvodnih i stambenih zgrada. Zatim su izgrađeni Sušara i novi dimnjak 1885. godine, a glavna tvornička zgrada 1890. godine. **Osječka tvornica kože (Kožara)** osnovana je 1873. godine, a tvorničke radionice su građene uz Dravu u Donjem gradu radi velike količine vode potrebne za kožarski posao. **Prvo hrvatsko-slavonsko d.d. za industriju šećera u Osijeku** (Šećerana) osnovano je 1905., a već iduće godine podignuta je tvornica na zemljištu od 12 ha (tada 42.5 jutra) koje je grad društvu besplatno ustupio na periferiji Donjeg grada. Osim tvornice i skladišta, izgrađena je i upravna zgrada te stambene zgrade radnike (64 zaposlenika). Godine 1912. gradi se i prvi primjer moderne arhitekture u industriji, **kompleks OLT-a**, gdje se prvi put primjenjuju željezne i armirano betonske konstrukcije u izgradnji velikih hala tog pogona. Poslije svjetskog rata grade se **zgrade Munjare i Remize** (danas HEP i GPP) na obali Drave 1926., Saponije između Ulice Matije Gupca i Vukovarske ulice 1922., drvene industrije Povischil, zatim tvornice čokolade Kaiser i Štark te Obnove između

⁴⁹ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 62 - 63

⁵⁰ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, str. 73

⁵¹ Zlata Živković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka: III. Izmjenjeno i dopunjeno izdanje*. (Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema 2016), str. 266

Vinkovačke i Čepinske ceste te Klaonice, između Vukovarske i pruge Dalj-Križevci (danas Pivovara).⁵²

7. Zaključak

Osijek na prijelazu 20. stoljeća doživljava svoj kulturni vrhunac. Historicizam se u dva navrata postavio kao dominantni stil izgradnje od početka 60-ih godina 19. stoljeća do 1873. te drugi od kraja 80-ih godina 19. st do 1900. te je tim stilom ukrašen naročito Gornji grad, kao novi upravni i kulturni centar Osijeka, za razliku od Donjeg grada i Tvrđe koji se u istom razdoblju znatno sporije šire. U pravilnom planiranju urbane slike pomogle su razne osnove i propisi u izgradnji, a naročito Regulatorna osnova iz 1912. godine. Nakon historicizma na scenu je silovito stupila secesija koja od 1900. do 1914. godine postaje dominantni stil ukrašavanja reprezentativnih pročelja na području Osijeka naročito domaćih arhitekata Ante Slavičeka, W. C. Hofbauera i Viktora Axmanna. Kulturne i gospodarske promjene koje su uslijedile nakon Prvog svjetskog rata, premještanjem glavnog grada iz Austrije (Beč) u Srbiju (Beograd) kao i gospodarske krize naglo su zaustavile kulturni rast Osijeka te iako mnoštvo domaćih graditelja i dalje preferira secesiju (sada art deco) ona ustupa mjesto akademizmu te naposljetku 30-ih modernoj arhitekturi koja svojim jednostavnim i jasnim linijama postepeno postaje što je secesija bila prije rata. No ovaj put razvoj moderne je zaustavljen prijeveremeno izbijanjem Drugog svjetskog rata te je Osijek po drugi put time zakinut za kulturni i urbani razvoj. Zanimljivo je da unatoč nedostatku reprezentativnih zgrada u međuratnom razdoblju u Osijek pristiže mnoštvo novih stanovnika (1931. g. u Osijeku ukupno 44.221 stanovnika), a naglasak je stavljen na izgradnju malih obiteljskih kuća i novih četvrti. Od 80-ih godina 19. stoljeća do izbijanja Drugog svjetskog rata 1940. Osijek se naglo izgrađuje i kulturno profilira. Većina zgrada nastalih u tom razdoblju su reprezentativnog karaktera, bile one stambene, industrijske ili javne zgrade. Propisi i regulatorne osnove nastale početkom 20. stoljeća odredili su daljnji smjer širenja grada, a naročito Regulatorna osnova iz 1912., da nije bilo Prvog svjetskog rata, pretvorila bi Osijek u jedan od najljepših gradova jugoistočne Europe. Stoga se ovo razdoblje opravdano smatra “zlatnim razdobljem” grada Osijeka.

⁵² Dubravka Hackenberger i (ur.) Julije Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.* (Osijek: HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad 2006), str. 197 - 199

7. Literatura

Knjige:

- Mažuran, Ive; Adamček, Josip; Sršan, Stjepan; Vrbošić, Josip; Marijanović, Stanislav; Šuljak, Andrija; Brunčić, Davor et al. *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Osijek: Školska knjiga, 1996
- Živković-Kerže, Zlata. *Osječka sjećanja: Njihov život u našem sjećanju, 2. dio*. Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonski Brod, 2011.
- Živković-Kerže, Zlata. *Svaštice iz staroga Osijeka: III. Izmjenjeno i dopunjeno izdanje*. Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonski Brod, 2016.
- Ivanković, Grgur Marko. *Secesijski duh u arhitekturi i životu Osijeka*. Osijek: Muzej Slavonije, 1995.
- Hackenberger, Dubravka i (ur.) Martinčić, Julije. *Secesija u Hrvatskoj*. Zbornik radova. Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 1997.
- Martinčić, Julije. *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.
- Hackenberger, Dubravka i (ur.) Martinčić, Julije. *Osječka arhitektura 1918.- 1945*. Osijek: HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2006.
- Maleković, Vladimir. *Historicizam u Hrvatskoj*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.
- Damjanović, Dragan. *Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*. Zagreb: Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma, 2012.

Znanstveni članci u časopisima i zbornicima:

Ambruš Viktor. „Osijek na prijelazu 20. stoljeća“, u *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 31-32 br. 1 (str. 71-83). Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1988.

Damjanović, Dragan. „Historicistička palača dr. Milana Maksimovića u Osijeku“, u *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 48 br. 1 (str. 155 – 173). Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 2005.

Damjanović, Dragan i Došen, Antonia. „Osječka secesija u tekstovima Tihomira Stojčića“, u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006.

Karač, Zlatko. „Bilješke o osječkoj Donjogradskoj sinagogi“, u *Osječki zbornik*, 29 br. 10. (str. 245-251). Osijek: Muzej Slavonije Osijek, 2009.

Tomas, Domagoj. „Osijek na slici i na skici“. *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 2 br. 2 (str. 82 - 84). Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 2010.

Geiger, Vladimir. „Kada, gdje i kako je umro znameniti osječki arhitekt Vladoje Aksmanović (Viktor Axmann)? Prilog biografiji“, u: *Osječki zbornik* 22-23 br. 10 (str. 229-233 i 234). Osijek: Muzej Slavonije Osijek, 1997.

Ivanković, Grgur Marko. „Zgrada kina Urania (1912) i masonski hram u Osijeku“, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 38 br. 1 (str. 129-137). Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1995.

Damjanović, Dragan. „Historicističke katoličke grobljanske kapele u Osijeku“, u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* br. 22 (str. 155-179). Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006.

Damjanović, Dragan. „Kapela svetog Nikole u Osijeku, arhitekta Juliusa Herrmanna“, u: *Osječki zbornik* 28 br. 10 (str. 205-216). Osijek: Muzej Slavonije Osijek, 2007.

Damjanović, Dragan. „Varoška kuća“ na glavnom gornjogradskom trgu, rani primjer visokog historicizma u Osijeku“, u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* br. 25 (str. 47 – 70). Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009.

Vranješ, Željko i Glavina, Krešimir. „Od Zakladne bolnice do Kliničkoga bolničkog centra u Osijeku“, u: *Medicinski vjesnik* 41 br. (3-4). Osijek: Znanstvena jedinica za kliničko-medicinska istraživanja, Klinička bolnica Osijek, 2006.